

УДК 94:323.15(=411.16)47+57:47.41)“1925”
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/89-1-4>

Віктор ДОЦЕНКО,

orcid.org/0000-0003-1131-1675

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(Київ, Україна) *dozenkov@ukr.net*

Богдан ПЕЦЮХ,

orcid.org/0009-0003-5384-5496

аспірант кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(Київ, Україна) *b.i.petsiukh@udu.edu.ua*

ПІДГОТОВКА ТА ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЄВРЕЇВ НА ЗЕМЛЮ В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ У 1925 РОЦІ (НА ПРИКЛАДІ КИЇВЩИНИ)

У статті на основі аналізу широкого масиву джерел та літератури висвітлено політику компартійних органів направлену на залучення містечкових євреїв Київщини до продуктивізації праці, а саме до занять сільським господарством; проаналізовано соціально-економічну та політичну ситуації, які склались в містечках Правобережної України внаслідок подій та катаклізмів періоду Першої світової війни, збройних протистоянь революційної доби та перших років діяльності советської влади. Для досягнення мети були використані праці радянських статистів, збірки документів міжвоєнної доби, документи як вітчизняних, так і іноземних архівів. У процесі дослідження застосовано метод локалізації, який дозволив на прикладі Київщини, яка на початку 1920-х років була одним із найбільш заселених євреями регіонів, показати початок реалізації програми переселення євреїв на Південь України. У статті представлено базові вектори впливу більшовицької програми аграризації на соціальні групи євреїв Київщини. Важливим сюжетом у статті є аналіз ідеологічних міркувань советських лідерів щодо необхідності «економічного оздоровлення» містечкового єврейства. «Оздоровлення» включало в себе переселення євреїв на Південь України та Крим для занять сільським господарством, створення примістечкових сільськогосподарських колективів та залучення до промисловості. У цьому контексті ми висвітлили питання підтримки владою та єврейськими благодійниками старих єврейських сільськогосподарських поселень. Оцінюючи перший рік реалізації програми переселення євреїв Київщини, ми дійшли висновку, що місцеві компартійні органи досить часто не розуміли специфіки кампанії, не звертали увагу на економічні та соціальні проблеми, які стояли перед охочими займатися сільським господарством. Крім того, влада робила ставку на отримання коштів для реалізації кампанії від іноземної єврейської громадськості.

Ключові слова: історія, СРСР, євреї, Київщина, більшовики, переселення, земля, НЕП, сільське господарство, ідеологія, благодійні товариства, колонія, громада.

Viktor DOTSENKO,

orcid.org/0000-0003-1131-1675

Doctor of Science in History, Professor,
Professor at the Department of World History and Archaeology
Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
(Kyiv, Ukraine) *dozenkov@ukr.net*

Bohdan PETSIUKH,

orcid.org/0009-0003-5384-5496

Postgraduate student at the Department of World History and Archaeology
Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
(Kyiv, Ukraine) *b.i.petsiukh@udu.edu.ua*

PREPARATION AND RESETTLEMENT OF JEWS TO LAND IN THE SOVIET UNION IN 1925 (CASE OF THE KYIV REGION)

The article, based on the analysis of a wide range of sources and literature, highlights the policy of the Communist Party bodies aimed at attracting small-town Jews of the Kyiv region to the productivity of labor, namely to agriculture; analyzes the socio-economic and political situation that developed in the small towns of Right-Bank Ukraine as a result

of the events and cataclysms of the First World War, the armed confrontations of the revolutionary era and the first years of the Soviet government. To achieve the goal, the works of Soviet statisticians, collections of documents from the interwar period, and documents from both domestic and foreign archives were used. In the process of research, the localization method was applied, which allowed, using the example of the Kyiv region, which in the early 1920s was one of the regions most populated by Jews, to show the beginning of the implementation of the program of resettlement of Jews to the South of Ukraine. The article presents the basic vectors of the influence of the Bolshevik program of agrarianization on the social groups of the Jews of the Kyiv region. An important plot in the article is the analysis of the ideological considerations of Soviet leaders regarding the need for "economic rehabilitation" of small-town Jewry. "Rehabilitation" included the resettlement of Jews to Southern Ukraine and Crimea for agriculture, the creation of suburban agricultural collectives, and involvement in industry. In this context, we highlighted the issue of support for old Jewish agricultural settlements by the authorities and Jewish benefactors. Evaluating the first year of the implementation of the resettlement program for Jews in the Kyiv region, we came to the conclusion that local Communist Party bodies quite often did not understand the specifics of the campaign and did not pay attention to the economic and social problems faced by those willing to engage in agriculture. In addition, the authorities relied on receiving funds for the implementation of the campaign from the foreign Jewish community.

Key words: history, USSR, Jews, Kyiv region, Bolsheviks, resettlement, land, NEP, agriculture, ideology, local government, colony, community.

Актуальність теми визначається тим, що у більшості досліджень питання історії євреїв Київщини розглядалось у контексті загальносоюзної етнополітики. Власне дослідження присвяченого історії єврейської громади Київщини в 1920–1930-ті роки немає.

Постановка проблеми та стан її вивчення. Соціально-економічні, політичні та культурні перетворення, які проводила советська влада стосовно національних меншин Української СРР у міжвоєнну добу досі належить до актуальних проблем сучасної української та західної історіографії, де особливо маловивченими є регіональний та місцевий аспекти її реалізації. Серед проблем, які потребують подальших досліджень, є питання інтеграції до радянської соціально-економічної і політичної системи містечкового єврейства Правобережної України. Зокрема, і вивчення кампанії аграризації євреїв Київщини в 1920–30-ті роки. Ця тема висвітлювалась лише в контексті загальносоюзної і не була предметом окремого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню аналізу політики радянської влади стосовно євреїв колишньої «смуги осілості» у міжвоєнний період присвячено ціла низка публікацій. Ще в 1920–30-ті роки її висвітлювали на шпальтах загальносоюзних та республіканських періодичних видань, а також виходили окремі праці присвячені вирішенню питання «єврейського містечка». Зокрема, це роботи Ю. Гольде, І. Вейцблїта, М. Кіпера (Гольде, 1925; Кіпер, 1930; Вейцблїт, 1930). Їх автори, в дусі советської пропаганди, аналізуючи статистику, що стосувалась єврейського населення, описують успіхи режиму у питанні економічного оздоровлення жителів міст та містечок Правобережної України та Білорусії. У 1940-х та у першій половині 1980-х років питання життя

советських євреїв залишалось поза увагою дослідників. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років дослідники знову повернулись до вивчення історії євреїв у СРСР міжвоєнного періоду. У цей час виходять публікації, історичні розвідки та монографії О. Наймана, Я. Хонігмана, О. Козерода, В. Орлянського, М. Журби, В. Доценка (Орлянський, 2000; Козерод, 2003; Журба, 2005; Доценко, 2015). З іноземних дослідників, які приділили увагу історії українського єврейства міжвоєнної доби, варто назвати Джонотана Декеля – Хена (Dekel-Chen, 2005). Питанням регіональної історії, зокрема історії євреїв Житомирщини, присвячені роботи Марини Бацман та Божени Козакевич (Batsman, 2019; Kozakevych, 2022).

Мета статті – висвітлення політики компартійних органів, направленої на залучення містечкових євреїв Київщини до продуктивної праці, а саме до занять сільським господарством; аналіз соціально-економічної та політичної ситуації, яка склалась в містечках Правобережної України внаслідок подій та катаклізмів періоду Першої світової війни, збройних протистоянь революційної доби та перших років діяльності в регіоні советської влади.

Виклад основного матеріалу. Період воєн та революцій початку ХХ століття завершився в Європі лише на початку 1920-х років. Внаслідок соціально-політичних змін, які були зафіксовані у післявоєнних договорах, постала нова Європа: зникли старі імперії у Центрально-Східній Європі, з'явилися нові держави. На зміну Російській імперії прийшла нова Советська, в якій нова більшовицька влада започаткувала соціально-економічні, політичні та культурні перетворення (Robert Gerwarth at el. 2014: 2–3).

Упродовж окресленого вище періоду Правобережна Україна стала ареною запеклої боротьби

між різними державами, політичними партіями та їх збройними формуваннями. Єврейські містечка (штетли) упродовж революційних потрясінь пережили влади УНР, Української Держави, денікінців, поляків та більшовиків (Кипер, 1930: 13). До прикладу, Бердичів зазнавав зміни влади кожні декілька тижнів і лише Українській Державі вийшло протриматись у місті протягом 7 місяців (Kozakevych, 2022: 54). А у Києві влада змінювалась упродовж трьох років аж 11 разів (Batsman, 2019: 13). Остаточно регіон був захоплений більшовиками і був інкорпорований до Української СРР. Більшовики, прийшовши до влади, розпочали реалізацію політики військового комунізму: повністю заборонили будь-які форми посередництва та торгівлі, націоналізували приватні підприємства та банки. Дрібне виробництво та кустарна промисловість теж зазнавали вплив від дій влади. Така політика призвела до поглиблення соціально-економічної кризи в містах і містечках Правобережної України, а населення штетлів було поставлено на межу фізичного виживання (Кипер, 1930: 12).

Криза містечка потребувала втручання зі сторони лідерів советської держави, так як вони розуміли, що збіднілі, люмпенізовані жителі містечок у руках сіоністських партій могли стати ідеологічними ворогами більшовиків. Для розв'язку даного питання їм потрібно було провести ревізію своїх поглядів у ставленні до євреїв і їх місця в советській політичній системі.

На початках існування советської держави Володимир Ленін відкидав право євреїв на свою власну національну культуру, вважаючи її надбанням буржуазії та рабинів. На його думку, євреї повинні були увійти в інтернаціональні марксистські організації, щоб вони разом із іншими народами творили інтернаціональну культуру пролетаріату, а не виділяли свою окремішність (Ленін, 1973: 122–123).

Йосиф Сталін, у свою чергу, вважав, що євреї взагалі не можуть вважатись повноцінною окремою нацією, оскільки вони не мають власної території, де вони могли б скласти більшість (Сталін, 1913).

Однак, з початком НЕПу та певною лібералізацією соціально-економічного життя в країні змінюються погляди і до вирішення питання советських євреїв: їх змінили і В. Ленін, і Й. Сталін, і інші керівники держави та партії. У 1925 році Лазар Каганович зауважував про основні завдання НЕПу – створення соціалістичної економіки та побудову соціалізму, що разом є рухом вперед, а не поверненням назад (ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 134.

Арк. 91–92). У новій економіці мали знайти своє місце і жителі містечок – дрібні торговці, ремісники, кустарі та лихварі.

На політику більшовиків щодо єврейського населення впливали ідеї популярної на той час науки – євгеніки. Вона полягала в тому, що людиність можна змінити через зміну навколишнього середовища де вона проживає. Можливо, робить припущення Декел-Хен, ці ідеї могли мати вплив і на советських лідерів. Проте варто відзначити, що ідеї аграризації та продуктивізації євреїв мали більший вплив на уявлення про долю євреїв, ніж євгеніка (Dekel-Chen, 2005: 28).

До загального уявлення про єврейство з боку високопоставлених советських діячів доєднувалось ще вкрай негативне ставлення до штетлів з боку компартійних працівників нижньої ланки: вони вважали штетли центрами спекуляцій та лихварства. Ігнорувались дані про роль єврейства у місцевій економіці та той факт, що євреї були соціально неоднорідною структурою, як і інші народи регіону. Наслідком цього ставали звинувачення у бік так званих сіоністів, клерикалів та місцевої буржуазії в експлуатації місцевих кустарів – бідняків та робітників. Саме двом останнім групам відводилась роль елементів, завдяки яким вийде збільшити вплив партійних структур на місцях в майбутньому (Орлянський, 2000: 55).

Започатковуючи кампанію аграризації євреїв, більшовики наголошували на її прогресивному характері: вони заявляли, що при «старому» режимі євреї не мали права перебувати у селах і не було дозволу працювати на землі. А тепер, навпаки, євреї отримали право обробляти землі на рівні із іншими народами СРСР (ЦДАВО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 3).

Один із советських функціонерів Юрій Гольде проводив паралелі між спробою переселити євреїв на землю у Російській імперії та у СРСР. Основний акцент він робив на антисемітизмі царських чиновників. Автор писав, що утворенні сільськогосподарські колонії існували наперекір діям влади, а не завдяки ним, а більшовики у свою ж чергу давали можливість євреям обирати, де і з ким селитись, формуючи тим самим колективи та артілі. Головну відмінність автор вбачав у тому, що советська влада давала можливість євреям розвиватись самостійно, без надмірної опіки (Гольде, 1925: 18–19). Насправді влада повністю контролювала переміщення євреїв на землю. Наприклад, відомо, що у 1924 році місцеві представники влади чітко фіксували випадки самовільного переселення євреїв до Криму та Херсонщину (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 165).

У кінці 1920-х років політика аграризації почала давати перші позитивні зрушення у житті євреїв. Це дозволило советській пропаганді порівнювати становище євреїв в СРСР з життям польських євреїв. У ній перехід євреїв на землю, залучення до промисловості та руйнування традиційного життя містечок визнавався фактом більш прогресивним у порівнянні з традиційним життям євреїв у міжвоєнній Польщі (Вейцблїт, 1930: 68–69).

Офіційно євреї отримали можливість, згідно з 9-ю статтею Земельного кодексу, обробляти землю за умови, що охочі займатись сільським господарством будуть працювати без використання найманої праці (ЦДАВО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 9).

Наркомзем РРФСР видав циркуляр від 27 листопада 1924 року, в якому зазначалось, що євреї отримують можливість займатись хліборобством на рівні з іншими суспільними верствами: вони отримували право на земельний наділ у межах своєї губернії, а у випадку відсутності вільної землі, отримували можливість та пільги від уряду на переселення на інші території (Гольде, 1925: 93).

Також були внесені відповідні зміни і в Земельні кодекси Української та Білоруської СРР, де раніше зазначалось, що євреї в останню чергу наділяються землею, оскільки до цього вони не займались сільським господарством. Згідно з циркуляром від 27 листопада 1924 року євреї, в разі зміни свого традиційного заняття і переході до занять сільським господарством, отримували рівні з іншими громадянами права на землю, а також політичні права. Цим їх виводили з категорії позбавленців, що дозволяло охочим формувати колективи для переселення і ставати членам сільськогосподарських об'єднань (Гольде, 1925: 29–32).

Для допомоги в переселенні євреїв на землю у 1924 році влада утворила державну структуру КОМЗЕТ (Комітет із землеоблаштування єврейських трудящих), а наступного року добровільне товариство – ТЗЕТ (Товариство по землеоблаштуванню єврейських трудящих). КОМЗЕТ займався адміністративною та бюрократичною роботою, а ТЗЕТ відповідав за пропаганду, формував позитивний образ політики переселення серед населення СРСР (Dekel-Chen, 2005: 52–53) та здійснював збір коштів для проведення переселення на землю як всередині Радянського Союзу, так і серед єврейської громадськості за кордоном (Гольде, 1925: 28).

На місцях переселення євреями займались місцеві чиновники та представники добровільних товариств, тобто представники громадськості. Мета їх роботи полягала в забезпеченні фінансами переселенців, облаштуванні їх побуту, задо-

воленні культурно-освітніх та медичних потреб. Основними організаціями, які мали право працювати на території УСРР, були ТЗЕТ, Агро-Джойнт (американська компанія), ЕКО (французька) та ТРП (німецька). Найбільшою та найвпливовішою серед них була Агро-Джойнт (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 348. Арк. 30).

Отже, советські функціонери, розуміючи складність соціально-економічної та політичної ситуації в містечках, а також враховуючи іміджеві набутки в разі успішності реалізації програми з «оздоровлення містечка», до 1924 року сформували основні правові та політичні акти необхідні для її початку.

У розглянутий період часу на території УСРР мешкало 2 225 000 євреїв: на Лівому березі проживало 750 000, а на Правобережжі – 1 475 000 людей. Київська губернія мала 577 000 єврейського населення, що складало 11,7% від загальної кількості – 4 931 000 людей. Власне Київщина мала найбільшу кількість єврейського населення порівняно з іншими територіями Української СРР (ЦДАВО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 157–161). За підрахунками Самуеля Любарського, в 1923 році колишня територія Південно-Західного краю страждала від перенаселення. До прикладу, Київська губернія мала щільність 89,2 людини на один кілометр квадратний, що перевищувало показники країн Західної Європи як Франції, де показник складав всього 73,8 людей на квадратний кілометр (YIVO. Box 21. RG 358. Folder 191. p. 6).

У цей час місцева влада доповідала керівництву, що євреї-ремісники все активніше піддавались на антирадянську пропаганду сіоністських організацій. Це посилювалось тим, що багато євреїв не зрозуміли цілі НЕПу і тому випали з економічного життя. Багато хто вважав, що нова економічна політика – це повернення в минуле до приватної торгівлі з конкуренцією (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 158–159).

Отже, ситуація серед єврейства Київщини була важкою, багато хто втратив роботу. Єврейські дрібні торговці та ремісники відчували особливу неприязнь з боку нової влади (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 65). Також євреї були замінені державою у традиційних відносинах між селом та містом (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 158–159). Більшовицьке керівництво пов'язувало ці проблеми щодо єврейського населення штетлів з наслідками громадянського протистояння та з розвитком державних форм торгівлі й виробництва (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 101).

З Київщини планувалось переселити на початку програми 900 сімей (ЦДАВО. Ф. 413, Оп. 1.

Спр. 10. Арк. 65–67). Тільки весною почались 1924 року підготовчі роботи. За реалізацію програми переселення на Київщині відповідав губернський осередок ЦКНМ (Центральний Комітет по національних меншостей) (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 159–160). Сам процес переселення почався в грудні 1924 року.

Єврейство в цілому активно долучилось до кампанії переселення, хоча агітаційна робота проводилась на незадовільному рівні. Загалом за перший місяць роботи зголосились переселитись 16 345 людей. Найбільше охочих влада знайшла серед ремісників, містечкових безробітних, крамарів та колишніх колоністів (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 162–163).

На самому початку переселенської кампанії влада визначила мінімальну суму для переселення родини з трьох осіб, яка складала для жителів містечка астрономічні 500 рублів (YIVO. Box 26. Folder 244. RG 358. p. 3). Багатьом відмовляли через те, що вони не мали навіть 300 рублів капіталу (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 162–163).

Зрештою на кінець року зареєструвались 4 714 осіб. З Києва охочих було найбільше – 1 550 людей, а найменше з Білої Церкви – 409 людини (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 162–163).

Для євреїв-переселенців виділили територію в Одеській губернії в межах Херсонського округу (ЦДАВО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 165). Вона обиралась з урахуванням того, щоб нові єврейські колонії межували зі «старими» єврейськими переселенськими селами, які були закладені ще у XIX столітті (YIVO. Box 26. Folder 244. RG 358. p. 8).

Упродовж квітня-жовтня 1925 року з Київщини тільки у Херсонські степи переселились 3434 особи, або 580 сімей (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 65–67).

Новоприбулі колоністи-переселенці зіткнулись зі значною кількістю організаційних, господарських та кадрових проблем. Зокрема, відчувався гострий дефіцит кваліфікованих фахівців для організації сільськогосподарського виробництва та облаштування побуту серед поселенців (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 101).

У перші роки реалізації проекту переселення владі вдалось сформувати на переселенському фонді 36 колективів з Київської губернії. Більшість новостворених переселенських колективних господарств отримали назви на честь радянських партійних та державних діячів. Серед них можна знайти імена В. Леніна, М. Калініна, Х. Раковського, Г. Петровського. Один колектив було названо на

честь Карла Маркса. Також популярністю користувались назви, що містили на початку слово «Нове». Таких господарств загалом було 5. Це підкреслювало факт того, що для переселенців заняття сільським господарством було новою сферою діяльності. Також колективи отримували назви «Земледелец», «Червоний Хлібороб», «Труд», «Единение», «Пробуждение», «Возрождение», «Трудовое землячество» (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 102–103). Цілий ряд колективів були названі так, щоб відображати їхню відданість членів комуністичній ідеології. Американський сове-толог Стівен Коткін використовував термін «Speak Bolshevik» на позначення цього явища (Kotkin, 2012: p. 198–238). До таких господарств ми також можемо віднести «Огонек Коммунизма», «Им. III Интернационала», «Січневе Повстання» (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 102–103).

Однак частина колективів після реєстрації подавали заявки про зміну своєї назви. Серед альтернативних імен популярністю користувались ті, які були пов'язані з працівниками Джойнта, особливо – Любарського. Чиновники на місцях пояснювали таку тенденцію серед переселенців тим, що їм не змогли чітко пояснити, кому вони мали завдячувати факту отримання землі. Землю давала більшовицька влада, а не Джойнт (ЦДАВО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 12), який разом зі спонсорами – всього лиш західні капіталісти, котрі допомагали переселенцям лише на місцях. Проте їх вплив на життя і побут переселенців був щоденним. Тому він затуляв собою, на думку більшовиків, діяльність партії та держави.

Отже, перший етап переселення зіткнувся із цілим рядом викликів. По-перше, майбутні колоністи не отримали від місцевих функціонерів достатньої інформації та знань про організацію життя в нових умовах та особливостей ведення сільського господарства. По-друге, при комплектуванні переселенських колективів не враховувався фінансовий стан бажаючих перейти до занять сільським господарством. Також не було розуміння з боку влади справжньої економічної ситуації серед переселенців.

Вже з початком реалізації кампанії виявились факти ворожого ставлення переселенських колективів до ідеологічної складової більшовицької політики. Колоністи почали активно називати свої колективи на честь іноземних волонтерів, руйнуючи цим уявлення про керівну роль комуністичної партії у процесі переселення на землю.

Другий етап переселення проходив краще: вдалося переселити всіх хто виявив бажання виїхати і зареєструвався ще у грудні 1924 року (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 103).

До того ж влада активно розгорнула пропагандистську машину. Для представників переселенських груп були влаштовані показові екскурсії по вже існуючим колоніях. Наприклад, Представників колективів з Києва супроводжував спеціаліст-агроном, який ознайомлював майбутніх переселенців з правилами ведення сільськогосподарських робіт та умовами життя на Півдні України (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 104).

Наряди з переселення, за даними місцевих функціонерів, вдалося виконати у всіх округах Київської губернії. Виключення склала лише Бердичівська округа, де охочих переплетися було найбільше (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 104). У Київській окрузі влада звітувала навіть про перевиконання плану переселення: зі 100 запланованих до переселення родин відправили 114 (94 сім'ї та 20 родин-одиначок), які об'єднали у 7 переселенських колективів (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 32).

З Бердичівської округи планувалось направити на Херсонщину 130 сімей, але виїхало лише 112. Колектив з Липовця не зміг вкласти в терміни ліквідації свого майна, тому їх планувалось відправити на південь лише у червні (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 9).

Відповідно до слів працівника бюро нацменшин Гулько, за відведений термін переселили 800 родин зі запланованих 900. Загалом працівники залишилися задоволеними результатами своєї роботи за перший рік (ЦДАВО. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 32).

У той же час у ЦКНМ виділили цілий ряд проблем. Їхніми першопричинами вбачали допуск до колективу людей, які нічого одне про одного не знали та мали різне соціальне походження і фінансові можливості (ЦДАВО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 23). Такі «змішані» колективи ставали місцем соціальної напруженості, так як бідніші євреї вважали, що багатші будуть їх експлуатувати після прибуття. Також існувало переконання, що багаті євреї приєднуються до переселення, щоб отримати можливість змінити свій соціальний статус та вирватися з під контроль місцевих компартійних органів (Dekel-Chen, 2005: 117).

Ще досить часто на місцях не приділяли достатню увагу, щоб переконатись у працездатності членів родин. Не проводилось залучення молоді в достатній кількості під час формування громад (ЦДАВО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 23). Проте у планах більшовицької влади цьому виділялась особлива роль, оскільки саме молода верства населення у майбутньому могла б звести нанівець вплив нерадянських елементів суспільства (Доценко, 2015: 257).

Крім ідеологічних мотивів, мали місце ще суто практичні. Після приходу до влади більшовиків традиційні професії серед єврейства потрапили під опалу при новій владі. Молодь не прагнула ними займатись, проте на місцях не вистачало вакансій. Залучення її до переселення розглядалось владою як один з виходів з положення, що склалось у штетлах (Кипер: 1930: 60–63).

Критики також зазнала практика ставити обов'язкову вимогу перед охочими, щоб родина нараховувала не менше 5 людей (ЦДАВО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 23). Для вирішення проблем щодо формування колективів пропонувалось бути прискіпливим до кількості грошей та людей у сім'ї. Акцент під час відбору кандидатів до громади мав ставитись на працездатності, вмінні працювати на землі та бажанні людей реально змінити свою сферу зайнятості, перейшовши працювати в сільське господарство. ЦКНМ закликало звертати додаткової увагу на наявність працевлаштованості охочих. Для прикладу, дрібний торговець євреїв, робітник чи ремісник, який мав стабільну роботу, міг в кращому випадку дочекатись наступних черг переселення, а у гіршому, для більшовицької влади, випадку при перших проблемах на новому місці повернутись назад до своєї старої сфери зайнятості (ЦДАВО. Ф. 505. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 24).

Загалом бачимо, що від місцевої влади чекали більш детальної та вдумливої роботи з населенням, підходячи до кожного випадку індивідуально і беручи до уваги всі фактори.

Отже, другий етап зіткнувся з меншою кількістю технічних проблем. Центральне більшовицьке керівництво все одно залишилось незадоволеним результатом, а під час переселення на місцях не проводили достатню кількість перевірок щодо забезпеченості та складу сімей. Також допускали у колективі людей різних класів. Зі всього найбільш критикувалась недостатня робота з єврейським населенням.

Висновки. Після подій 1910-х та початку 1920-х років у штетлах склалась складна політична та соціально-економічна ситуація. Вище більшовицьке керівництво розуміло все це, а також іміджеві набуток у випадку успішного вирішення даних проблем. На початок 1924 року воно змогло підготувати політичну та юридичну базу для початку втілення у життя програми з «оздоровлення містечок».

На Київщині соціально-економічна ситуація серед єврейського населення була важкою. Багато євреїв залишилось без роботи, а ті хто її мав, працювали у сферах, які не відповідали новій советській економічній доктрині. Більшовики вва-

жали, що проблеми у містах виникли через одержавлення виробництва та торгівлі, а також через вплив на містечко громадянської війни.

Перший етап переселення не приніс владі позитивних результатів. Серед євреїв місцеві советські чиновники не провели у достатньому обсязі агітаційну та просвітницьку роботу. Також більшовицьке керівництво не правильно оцінило економічні

спроможності містечкових євреїв. Це призвело до затримки у формуванні переселенських колективів, а також значних проблем господарського та соціального характеру вже на переселенських фондах.

Другий етап став своєрідною роботою над помилками першого. Хоча керівництво не залишилось повністю задоволеним результатом. Не вийшло переселити всі заплановані колективи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Batsman M. *Bolsheviks' Great Expectations: Sovietizing Jews in the Ukrainian Province, 1919-1930*. Florence: European University Institute, 2019. 216 p.
2. Dekel-Chen J. L. *Farming the red land: Jewish agricultural colonization and local Soviet power, 1924-1941*. New Haven: Yale University Press, 2005. 366 p.
3. *Empires at War 1911–1923*. Edited by Robert Gerwarth and Erez Manela. Oxford: Oxford Press, 2014. 277 p.
4. Kotkin S. *Magnetic Mountain Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press. 2012. 639 p.
5. Kozakevych B. Soviet “Modernizing” Strategies towards Jews in the Ukrainian Town of Berdychiv. *Revisiting Soviet Modernity in the Non-Russian Periphery*. 2022. Vol. 12, no. 34. P. 49–69.
6. В Губком – Фракцію Губисполкома. Наркомзем. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 505, Оп. 1, Спр. 25. Арк. 12.
7. В Совет Национальностей ЦИК СССР комитет по земельному устройству трудящихся евреев. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 505, Оп. 1. Спр. 20. Арк. 9-9зв.
8. Вейцблит І. І. Рух єврейської людності на Україні: періоду 1897 – 1926 років. Кременчук: Держвидав України, 1930. 175 с.
9. Вечернее заседание IX-го Всеукраинского Съезда Коммунистической Партии Большевиков Украины. *ЦДАГО України* (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 1, Оп. 1, Спр. 134. Арк. 90-133.
10. Выписка из протокола № 3 заседание комитета по земельному устройству трудящихся евреев при Президиуме Совета Национальностей ЦИК от 28 сентября 1924 г. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 505, Оп. 1. Спр. 20. Арк. 3.
11. Гольде Ю. В. Земельное устройство трудящихся евреев. Москва: Центрально-Издательство Народов СССР, 1925. 95 с.
12. Доценко В. О. Об'єднатися щоб вижити: Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Вінниця: ТОВ “Нілан-ЛТД”, 2014. 330 с.
13. Журба М. А., Доценко В. О. Шестикутна зірка над полем. Київ: МП Леся, 2005. 230 с.
14. Зайчик А. Е. Отчет о состоянии и принципах организации помощи евреям переселенцам проводимой “Агро-Джойнт”ом в 1925 году в Херсонской округе. *YIVO (Yiddish Scientific Institute)*, Box 26, RG 358, Folder 244, p. 1–133.
15. Кипер М. Н. Еврейское местечко Украины. Харьков: Издательство «Пролетарий», 1930. 108 с.
16. Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр. Київ: СПД Савчина, 2003. 313 с.
17. Ленин В. И. Полное Собрание Сочинений. Издание Пятое. Москва: Издательство Политической Литературы, 1973. 600 с.
18. Любарський С. Е. Привлечение евреев к сельско-хозяйственным промыслам и устройство еврейских поселений в Крыму. *YIVO (Yiddish Scientific Institute)*, Box 21, RG 358, Folder 191, p. 1–35.
19. О порядке комплектования еврейских переселенческих коллективов. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 505, Оп. 1, Спр. 25. Арк. 23–27.
20. Ориентировочный план организации переселение еврейского население на колонизационный фонд УССР. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 505, Оп. 1. Спр. 22. Арк. 165–167.
21. Оряньський В. С. Євреї України в 20–30 роки XX ст. Соціально-політичний аспект. Запоріжжя: Запоріжжя : Запорізький державний технічний університет, 2000. 252 с.
22. Отчет Бюро Нацмен при Киевском губисполкоме о работе за время с I-го Октября-1924г. по I-е Октября 1925 г. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 413, Оп. 1 Спр. 60. Арк. 100–113.
23. Отчет Бюро Нацмен при Киевском губисполкоме о работе за время с I-го Мая-1924г. -по I-е Марта 1925 года. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 413, Оп. 1. Спр. 17. Арк. 158–183.
24. Отчет о деятельности ЦКНМ ВУЦИК”а за время с I/IV по I/X по с.г. 1925. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 413, Оп. 1. Спр. 10. Арк. 58–76.
25. Протокол ч: 15. Засідання Бюро Нацмен при Київському Губвиконкомі від 31/У-25 року. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 413, Оп. 1 Спр. 60. Арк. 32.
26. Протокол ч: II. Засідання Бюро Нацмен при Київському Губвиконкомі від 24/IV-25 року. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 413, Оп. 1 Спр. 60. Арк. 9.

27. Состояние вопроса о привлечении еврейского населения к земледелию на Украине. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф.505, Оп. 1. Спр. 22. Арк. 157–160.

28. Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос URL: <https://crecleco.seriot.ch/textes/Stalin13.html> (дата звернення: 06.05.2025).

29. Стан переселенської справи на Україні на початок 1927/1928р. *ЦДАВО України* (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 413, Оп. 1 Спр. 348. Арк. 20–41.

REFERENCES

1. Batsman M. (2019) *Bolsheviks' Great Expectations: Sovietizing Jews in the Ukrainian Province, 1919–1930*. Florence: European University Institute. 216 p.
2. Dekel-Chen J. L. (2005) *Farming the red land: Jewish agricultural colonization and local Soviet power, 1924–1941*. New Haven: Yale University Press. 366 p.
3. *Empires at War 1911–1923*. (2014) Edited by Robert Gerwarth and Erez Manela. Oxford: Oxford Press. 277 p.
4. Kotkin S. (2012) *Magnetic Mountain Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press. 639 p.
5. Kozakevych B. (2022) Soviet “Modernizing” Strategies towards Jews in the Ukrainian Town of Berdychiv. *Revisiting Soviet Modernity in the Non-Russian Periphery*. Vol. 12, no. 34. P. 49–69.
6. V Gubkom – Fraktsiyu Gubispolkoma. Narkomzem. [In the Provincial Committee – the Provincial Executive Committee faction. People's Commissariat of Agriculture.] (1925) *TsDAVO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F. 505, Op. 1, Spr. 25. Ark. 12. [in Russian]
7. V Sovet Natsionalnostey TsIK SSSR komitet po zemelnomu ustroystvu trudyaschihsya evreev. [To the Council of Nationalities of the Central Executive Committee of the USSR, the committee for land settlement of toiling Jews.] (1924) *TsDAVO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F.505, Op. 1. Spr. 20. Ark. 9-9zv. [in Russian]
8. Veitsblit I. I. (1930) Rukh yevreiskoi liudnosti na Ukraini: periodu 1897–1926 rokiv. [The Jewish population movement in Ukraine: the period 1897 – 1926] Kremenichuk: Derzhvydav Ukrainy. 175 s. [in Ukrainian]
9. Veчернее заседание IX-go Vseukrainskogo S'ezda Kommunisticheskoy Partii Bolshevikkov Ukrainyi. [Evening session of the IX All-Ukrainian Congress of the Communist Party of Bolsheviks of Ukraine] (1924) *TsDAHO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy). F. 1, Op. 1, Spr. 134. Ark. 90-133.
10. Vyipiska iz protokola №3 zasiedanie komiteta po zemelnomu ustroystvu trudyaschihsya evreev pri Prezidiume Soveta Natsionalnostey TsIK ot 28 sentyabrya 1924 g. [Extract from the protocol №3 of the meeting of the Committee on Land Settlement of Working Jews under the Presidium of the Council of Nationalities of the Central Executive Committee of September 28, 1924.] (1924) *TsDAVO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F.505, Op. 1. Spr. 20. Ark. 3. [in Russian]
11. Golde Yu. V. (1925) *Zemelnoe ustroystvo trudyaschihsya evreev*. [Land distribution of toiling Jews] Moskva: Tsentralno Izdatelstvo Narodov SSSR. 95 s. [in Russian]
12. Dotsenko V. O. (2014) Obiednatysia shchob vyzyty: Yevreyskyi hromadskyi rukh v Ukraini (60-ti rr. XIX st. – 30-ti rr. XX st.). [Unite to Survive: The Jewish Public Movement in Ukraine (1860s – 1930s)] Vinnytsia: TOV “Nilan-LTD”. 330 s. [in Ukrainian]
13. Zhurba M. A., Dotsenko V. O. (2005) *Shestyukutna zirkha nad polem*. [Six-pointed star above the field] Kyiv: MP Lesia. 230 s. [in Ukrainian]
14. Zaychik A. E. (1925) Otchet o sostoyanii i printsipah organizatsii pomoschi evreyam pereselentsam provodimoy “Agro-Dzhoynt”om v 1925 godu v Hersonskoy okruge. [Agro-Joint assistance to the settlers in Kherson district in 1925] YIVO (Yiddish Scientific Institute), Box 26, RG 358, Folder 244, p. 1–133. [in Russian]
15. Kiper M. N. (1930) *Evreyskoe mestechko Ukrainy*. [Jewish shtetl of Ukraine] Kharkov: Izdatelstvo «Proletariy». 108 s. [in Russian]
16. Kozerod O. V. (2003) *Yevrei Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky: 1921–1929 rr.* [Jews of Ukraine during the period of the New Economic Policy: 1921–1929.] Kyiv: SPD Savchyna. 313 s. [in Ukrainian]
17. Lenin V. I. (1973) *Polnoe Sobranie Sochineniy*. Izdanie Pyatoe. [Complete Works. Fifth Edition.] Moskva: Izdatelstvo Politicheskoy Literatury. 600 s. [in Russian]
18. Lyubarskiy S. E. (1923) *Privlechenie evreev k selsko-hozyaystvennym promyslam i ustroystvo evreyskikh poseleniy v Krymu*. [Attracting Jews to agricultural activities and establishing Jewish settlements in Crimea.] YIVO (Yiddish Scientific Institute), Box 21, RG 358, Folder 191, p. 1 – 35. [in Russian]
19. O poryadke komplektovaniya evreyskikh pereselencheskikh kollektivov. [On the procedure for staffing Jewish resettlement groups.] (1925) *TsDAVO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F. 505, Op. 1, Spr. 25. Ark. 23-27. [in Russian]
20. Orientirovochnyy plan organizatsii pereselenie evreyskogo naselenie na kolonizatsionnyy fond USSR. [Approximate plan for organizing the resettlement of the Jewish population to the colonization fund of the Ukrainian SSR.] (1924) *TsDAVO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F.505, Op. 1. Spr. 22. Ark. 165-167. [in Russian]
21. Orlianskyi V.S. (2000) *Evrei Ukrainy v 20–30 roky XIX st. Sotsialno-politychnyi aspekt*. [Jews of Ukraine in the 1920s and 1930s. Socio-political aspect.] Zaporizhzhia: Zaporizhzhia : Zaporizkyi derzhavnyi tekhnichnyi universytet. 252 s. [in Ukrainian]
22. Otchet Byuro Natsmen pri Kievskom gubispolkome o rabote za vremya s I-go Oktyabrya-1924g. po I-e Oktyabrya 1925 g. [Report of the Bureau of Nationalities under the Kiev Provincial Executive Committee on its work from October 1,

1924 to October 1, 1925.] (1925) *TsDAVO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F. 413, Op. 1 Spr. 60. Ark. 100–113 [in Russian]

23. Otchet Byuro Natsmen pri Kievskom gubispolkome o rabote za vremya s I-go Maya-1924g. -po I-e Marta 1925 goda. [Report of the Bureau of Nationalities under the Kiev Provincial Executive Committee on work from May 1, 1924 to March 1, 1925.] (1925) *TsDAVO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F.413, Op. 1. Spr. 17. Ark. 158–183. [in Russian]

24. Otchet o deyatelnosti TsKNM VUTsIK”a za vremya s I|IV po I|X po s.g. 1925. [Report on the activities of the Central Committee of the People's Commissars of the All-Ukrainian Central Executive Committee for the period from April 1 to October 1 of this year, 1925.] (1925) *TsDAVO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F.413, Op. 1. Spr. 10. Ark. 58–76. [in Russian]

25. Protokol ch: 15. Zasedannia Biuro Natsmen pry Kyivskomu Hubvykonkomi vid 31/U-25 roku. [Minutes part: 15. Meeting of the Bureau of National Minorities under the Kyiv Regional Executive Committee dated 31/V-25.] (1925) *TsDAVO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F. 413, Op. 1 Spr. 60. Ark. 32. [in Ukrainian]

26. Protokol ch: II. Zasedannia Biuro Natsmen pry Kyivskomu Hubvykonkomi vid 24/IU-25 roku. [Protocol p.: II. Meeting of the Bureau of National Minority under the Kyiv Regional Executive Committee from 24/IV-25] (1925) *TsDAVO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F. 413, Op. 1 Spr. 60. Ark. 9. [in Ukrainian]

27. Sostoyanie voprosa o privilechenii evreyskogo naselenie k zemledeliyu na Ukraine. [The state of the issue of attracting the Jewish population to agriculture in Ukraine.] (1924) *TsDAVO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F.505, Op. 1. Spr. 22. Ark. 157–160. [in Russian]

28. Stalin I. V. (1913) Marksizminatsionalnyi vopros. [Marxism and the National Question] URL: <https://crecleco.seriot.ch/textes/Stalin13.html> (data zvernennia: 06.05.2025). [in Russian]

29. Stan pereselenskoï spravy na Ukraini na pochatok 1927/1928r. [The state of the resettlement situation in Ukraine at the beginning of 1927/1928.] (1928) *TsDAVO Ukrainy* (Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy). F. 413, Op. 1 Spr. 348. Ark. 20–41. [in Ukrainian]